Волос О. В. Каменотесний промисел Гранітно-Степового Побужжя (остання третина XIX – початок XX століть)

Опубліковано: Етнокультурні процеси українського східнороманського порубіжжя. Одеські етнографічні читання: Збірник наукових праць / Колектив авторів . – Одеса: 2015. – 296 с. – С. 74-81.

Волос Ольга

УДК 94+622.35:693.12(477.73)”18/19”

КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ ГРАНІТНО-СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

На основі архівних й історичних джерел проаналізовано стан розвитку каменотесного промислу в межах унікального району – Гранітно-степового Побужжя – в період останньої третини XIX – початку XX століття та зауважено на історичний центр видобутку та обробки різних порід каменю.

Ключові слова: каменотесний промисел, ремесло, граніт, вапняк, кам’яні вироби, Гранітно-степове Побужжя.

Народна культура – специфічні знання, властиві кожному народові. Технологічні знання, як один з аспектів цієї культури, застосовуються людьми з практичними цілями і забезпечують культурну адаптацію людини до зовнішнього середовища. Удосконалення технологій та узгодження їх із природним середовищем допомагало народу в минулому зменшувати антропогенний тиск на природу, зберігати довкілля екологічно чистим і відчувати, що найкраще сонце гріє на землі своїх предків.

З давніх-давен кожний етнос, що проживав на автохтонній території, прагнув зберегти багатства природи, унормовував свою діяльність таким чином, щоб якомога менше завдавати шкоди довкіллю. Сьогодні ж ми давно не живемо в «природі», а мешкаємо в середовищі, трансформованому під впливом діяльності людини, не дбаючи про майбутнє, не дотримуючись місцевих правил природокористування. Тому вивчення історичного досвіду взаємодії наших предків із елементами природи в рамках самої природи з

метою задоволення своїх матеріальних та духовних потреб становить неабиякий інтерес. Важливою складовою такого досвіду є розвиток народних ремесел та промислів, які визначають не лише народне мистецтво, а й ступінь побутово-господарської та культурно-естетичної діяльності людей.

Багатовікові надбання народної культури, зокрема промисли, є цінним джерелом для осмислення закономірностей культурно-історичного розвитку нації. Звернення до району Гранітно-степового Побужжя в межах Півдня України пропонується в контексті класичної етнографічної тематики – промисли й ремесла краю. Вибір цього району визначився тим, що він представляє особливий інтерес із точки зору раціонального використання мешканцями природного потенціалу в минулому.

Гранітно-степове Побужжя знаходиться на північному заході Миколаївської області й охоплює річкову долину Південного Бугу і каньйоноподібні долини його приток – Великої Корабельної, Бакшали, Мертвоводу. Простягається на 70 км від південної частини м. Первомайська до с. Олександрівка Вознесенського району, розташований на території Первомайського, Арбузинського, Доманівського, Братського та Вознесенського районів, загальна площа майже 7 тис. гектар. Гранітно-степове Побужжя – це справжня гірська країна серед українського степу [1].

В XIX столітті територія Гранітно-степового Побужжя входила до Єлисаветградського та частково Ананьївського повітів Херсонської губернії. Аналіз статистико-економічних матеріалів, які збирались експедиційним методом за спеціально розробленими програмами [5, с. 69-75], що потім видавались губернським та земським статистичними комітетами протягом XIX століття, дозволяє простежити еволюцію промислів і ремесел, як у губернії, так і в окремих її повітах і волостях. Чимало матеріалів було опубліковано в «Сборнике Херсонского земства», який почали видавати з 1868 року. Земські матеріали були надзвичайно різноманітними: монографічні дослідження повітів – «Материалы для оценки земель Херсонской губернии»; описи окремих волостей – «Щербановская волость

Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание» Т. І. Осадчого; розвідки певних явищ народногосподарського життя – «Главные моменты в хозяйственном развитии херсонского края» Л. В. Падалки, «Ремесла и промыслы Херсонской губернии» Ф. О. Василевського.

Проглядаючи ці та інші дослідження, архівні документи, доходимо висновку, що обраному нами району в минулому дослідники уваги не приділяли та не виокремлювали його для детального вивчення. Наше завдання полягає в тому, щоб на прикладі локального району показати важливість наукових досліджень невеликих територій, що дозволяє зафіксувати значну кількість деталей і особливостей народної культури, які зазвичай втрачаються під час масштабних експедицій.

За статистичними даними відомо, що на межі XIX – XX ст. у Херсонській губернії загальна кількість сіл становила 2 498, поселень де існували промисли та ремесла було 1 402, що становило 56 % від загальної кількості (хутори та малі села до уваги не бралися). Найбільш поширеними були: ковальство в 1 048 селах; столярно-теслярський промисел у 899; ткацтво – 732, бондарство – 447 [7, с. 155].

З архівних матеріалів можемо довідатися, що мешканці Гранітно-степового Побужжя в XIX столітті займалися шевським і кравецьким ремеслом, практикували чумацтво, гончарство, ковальство, ткацтво, бондарство, розвивали каменотесний промисел [2, арк. 1, 27-31, 57]. Наша увага буде приділена лише деяким допоміжним заняттям населення цього району.

Каменотесний промисел був менш поширеним, і відомий лише в місцях виходів на поверхню різних сортів каменю – граніту, піщаника, вапняку, кварциту та інших. В Україні традиційними осередками цього промислу були Подільська та Херсонська губернії. Промисел був здебільшого додатковим заняттям населення в нашому краї. Добування та обробку каменю здійснювали в залежності від породи та призначення. Граніт добувався для

замощення вулиць у містах, виготовлення сходів, гранітних плит для облицювання споруд, бордюрів, могильних плит і пам'ятників. Також, каменотеси виготовляли млинові камені, молотильні котки, круги для криниць, жолоби для водопою, точильні бруски. Відходи та неотесаний граніт використовували для фундаменту будинку та кладки печі. Добування граніту у великих розмірах здійснювали при умові можливості транспортування його водою, або залізницею, що значно було дорожче. В місцях, де граніт був далеко від шляхів сполучення його розробляли для власних потреб. Добування та обробку граніту здійснювали підприємці, які наймали іноземних майстрів – переважно італійців, що мали знання та володіли навиками гірничодобувних робіт. Місцеве населення в основному залучали для виконання важких робіт. Із часом тамтешні майстри оволоділи певними технічними прийомами обробки граніту та почали виробляти різні гранітні вироби. На межі XIX – XX ст. місцеві майстри наймалися на роботу до підприємця та отримували платню поденно, або за вироблену продукцію. Розмір оплати залежав від попиту на продукцію, та в різні роки становив від 1руб. до 1руб. 20 коп.

Роботи із добування вапняку не вимагали попередньої підготовки, тому населення не користувалося технічними вказівками іноземних майстрів, і працювало самостійно. Розмір видобутку каменю залежав від попиту на нього, що в свою чергу впливало на ціну вапняка. За звичай сажень вапняка взимку коштував від 3 до 4-х руб., влітку 5-9 руб., а коли зростав попит на камінь, ціна зростала до 22 рублів. Іноді заробіток каменяра був таким малим, що він не міг відшкодувати витрати на робочий інструмент і харчі. Вапняк у вигляді тесаного й пиляного каменю та необробленого (дикарь) головним чином використовували на зведення споруд. Із окремих видів вапняка майстри виготовляли хрести, гармані котки, димоходи, корита та інші вироби. Їх виготовлення було доволі простою справою та не вимагало від виробників особливих вмінь і навиків. Маючи сокиру, пилку та долото, каменотеси виготовляли вироби із вапняку як для себе, так і для продажу.

Ціни на вироблену продукцію та витрата часу на її виготовлення були такими: гранітна тротуарна тумба коштувала – 70-90 коп., її виготовляли 1день, плита – від 80 коп. до 1 руб., і затрачували 2 дні; 4 дні йшло на виготовлення гарманного котка, що коштував 6-7 руб.; за 5 днів витесували хрест вартістю 7-8 руб. На вироби із вапняка часу витрачали значно менше та й ціни були нижчими. Коток коштував 2-2,5 руб., і затрачували на виготовлення 2 дні; для димової труби необхідно було 3 дні, і вартість її становила 3 руб.; у залежності від різновиду хреста, його виготовляли до 3-х днів і ціна становила від 1 до 8 рублів [6, с. 97-98].

Заробіток каменярів, що добували камінь-дикарь, теж залежав від багатьох складових: як глибоко залягав камінь, чи була потреба в зведенні кар'єра, наскільки ризиковим для життя був видобуток каменю. Для того, щоб заготовити один сажень такого каменю, витрачали від 2-3-х до 10-ти днів. Ціна добутого каменю на місці була від 1до 9-ти руб. за сажень. Камінь добували за допомогою ломів, бурів, клинів і молотів.

Заготівля каменю велася тільки в ті періоди, коли в ньому була потреба. В 70-80-ті роки XIX ст. із каменоломень Ананьївського та Єлисаветградського повітів граніт вивозили досить далеко – до Одеси, Полтави, Харкова, Миколаєва, Єлисаветграда. Базавлуцький граніт Херсонського повіту сплавлявся до Херсона й далі. Тесаний камінь із м.Нова Одеса та с. Димівка по річці Південний Буг доставляли до Миколаєва. Земські повітові управи щорічно замовляли каменярам вапняк для будівництва громадських споруд у містах та для спорудження в селах приміщень для земських шкіл, лікарень, храмів, і зведення мостів.

В межах Гранітно-степового Побужжя в минулому добре відомими серед місцевого населення були каменоломні с. Олександрівка поблизу ріки Південний Буг. Саме там добували дрібнозернистий граніт, що був зручний для обробки та шліфування, який потім сплавляли по річці до інших міст і селищ губернії. Громада с. Олександрівка здавала каменоломні орендарю, який, в свою чергу, передавав їх майстрам. На початку XX ст. всіма

роботами в каменоломнях с. Олександрівка керував швед І. П. Фасберг, який наймав для добування каменю 30-60 робітників у залежності від розміру замовлення. Крім Фасберга, в селі було багато селян, що займалися цим промислом самостійно. Майстри купували камінь у Фасберга та виготовляли катки для гарманів, могильні плити та піраміди для пам'ятників [4, с. 38]. Відомим майстром, що займався шліфуванням граніту для пам'ятників, був німець І. І. Швейгер. Свої вироби він продавав у Миколаєві та інших містах [3, арк. 7]. Серед селян гарно шліфував камінь А. Берекул, але, не маючи можливостей транспортувати свої вироби, продавав їх посередникам. На початку XX ст. Олександрівські каменоломні за рік давали прибуток у розмірі 100 тис. рублів.

В результаті дослідження та аналізу зібраних статистичних даних відносно розвитку ремесел і промислів Херсонської губернії виявлено, що найбільше каменоломень мав Олександрійський повіт – 35, де працювали 500 робітників. У Єлисаветградському й Ананьївському повітах, до яких входила територія Гранітно-степового Побужжя, пунктів, де добували камінь, відповідно було 28 та 22. Загальне число каменярів – 670. Особливо виділявся Єлисаветградський повіт. Обробкою каменю в цьому повіті займалися 337 осіб. Спеціальності добувати камінь (як граніт, так і вапняк) ніхто не вчив, навички майстри здобували в процесі роботи. Серед виробів каменотесів, які збереглися до сьогодні, найбільше козацьких кам’яних хрестів, а це і є свідченням того, що промисел у цьому районі існував здавна. Археологічні розвідувальні роботи, що були проведені в 1996 році на території Доманівського та частково Первомайського районів Миколаївської області, виявили значну кількість кам’яних козацьких хрестів, які переважно відносяться до І-ої половини XIX століття, що потребують більш детального вивчення в перспективі.

Таким чином можемо зробити наступний висновок про те, що незважаючи на важкі умови праці, каменотесний промисел був поширений серед населення Гранітно-степового Побужжя, існував із давнини, і в різні

часи давав приробіток жителям краю, які зберігали та передавали досвід каменотесної справи із покоління в покоління.

Волос Ольга

КАМЕНОТЕСНЫЙ ПРОМЫСЕЛ ГРАНИТНО-СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ (ПОСЛЕДНЯЯ ТРЕТЬ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

На основе архивных и исторических источников проанализировано состояние развития каменотесного промысла в пределах уникального района – Гранитно-степного Побужья – в период последней трети XIX – начала XX века, а также обращено внимание на исторический центр добычи и обработки различных пород камня.

Ключевые слова: каменотесный промысел, ремесло, гранит, известняк, каменные изделия, Гранитно-степное Побужье.

Volos Olga

STONE CHIPPING CRAFTS IN GRANITE AND STEPPE BUG REGION (END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURY)

We analyzed the progress in development of stone chipping crafts within the unique region of granite and steppe Bug region during the period from end of XIX century – beginning of XX century and specified the historical centers of extraction and treatment of different types of stones, on the ground of archives and historical sources.

Key words: stone chipping crafts, handicraft, granite, limestone, stone goods, granite and steppe Bug region.

Джерела та література

1. Гранітно-степове Побужжя // Заповідні місця Миколаївщини: фотоальбом / за. ред. О. М. Гаркуші; текст В. Ю. Пучкова; фото В. М.

Андрієвського, О. О. Кремка. – Київ: Комп'ютерні системи, 2002. – 106 с.: ілюстр.

2. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 111.

3. Державний архів Миколаївської області. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 2970

4. Общий отчет Елисаветградской уездной земской управы за 1902 год. – Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских,1903. – 274 с.

5. Опыт программы для этнографического изучения Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 3. – 206 с.

6. Ремесла та промыслы Херсонской губернии / Сост. Ф. А. Василевский. – Херсон: Издание Херсонской губернской земской управы, 1905. – 145 с.

7. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. VIII. – СПб.: Типография В. Киршбаума, 1882. – 423 с.